

Олександр Потильчак

ІНОЗЕМНІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У РАДЯНСЬКИХ ТАБОРАХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ДО ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Ключовою для будь-якого дослідника є проблема джерельної бази. Парадигма сучасної науки і, зрештою, елементарне сумління вченого вимагає всебічного вивчення та якомога ширшого залучення різноманітних джерел з теми. Археографічний аспект наукового дослідження передбачає виявлення архівних та опублікованих документів і матеріалів, їх наукову типологізацію, систематизацію, вивчення походження, визначення достовірності й репрезентативності джерел, з'ясування фондоутворювачів, здійснення опису справ відповідно до вимог сучасної археографії. Тема радянського військового полону протягом 40-х — 80-х рр. минулого століття належала до кола так званих «небажаних для дослідження» проблем історії війни. Відповідно й документи відомств, що відповідали за організацію, утримання та трудове використання військовополонених у Радянському Союзі, на довгі десятиліття потрапили у недоступні для більшості дослідників «спеціальні фонди» архівів. Лише з розпадом СРСР та утворенням незалежної України відомчі архіви спецслужб поволі почали відкривати свої таємниці.

Метою нашого дослідження є спроба археографічно-проблемного аналізу документальної бази центральних архівів України, що стосується теми іноземних військовополонених Другої світової війни, а також організації та функціонування відповідних режимних установ на території Української РСР у 1939–1954 рр.

Із моменту своєї організації у вересні 1939 р. Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ) було віднесене до номенклатури апарату НКВС СРСР. Саме це відомство й виступало утворювачем переважної більшості архівних фондів, у яких на сьогодні зберігається основний масив джерел, що стосуються військовополонених Другої світової війни в Українській РСР. Передусім це фонд Управління НКВС (МВС) УРСР у справах військовополонених та інтернованих, документи якого сконцентровані в системі відомчих архівів Міністерства внутрішніх справ України. Як це не парадоксально, але ще й сьогодні, у незалежній Україні, ці матеріали зберігаються під грифом «цілком таємно», і тому є важкодоступними для дослідників.

Основна колекція документів з історії радянського військового полону в Україні періоду Другої світової війни й повоєнного часу, зосереджена у фондах Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (Держархів МВС України, м. Київ). Серед фондів, у яких зберігаються документи, що проливають світло на виникнення, розвиток і функціонування системи радянського військового полону в Українській РСР, основним є архівний фонд Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) УРСР (ф. 5). У матеріалах опису 2 цього фонду, що налічує 377 справ, сконцентрований масив документів, вивчення яких дозволяє дослідити особливості діяльності органів, що опікувалися військовополоненими на території республіки протягом усього періоду їх функціонування — з 1944 по 1954 рр.

Усі матеріали цього фонду, будучи єдиними за походженням, є досить різноманітними за типами документів і ступенем їхньої репрезентативності. З великою часткою умовності їх можемо поділити на кілька груп:

— протоколи допитів військовополонених. Серед архівних справ цієї групи знаходяться: запитальник для опитування військовополонених; матеріали з питань звірств і злочинів учинених нацистськими окупантами і їхніми союзниками на окупованій території СРСР; матеріали про ставлення військовослужбовців вермахту й цивільного населення Німеччини до війни тощо. Цікавими для дослідника є матеріали допитів військовополонених українців — колишніх вояків 14-ї дивізії СС «Галичина»¹;

— матеріали з підготовки та проведення відкритих судових процесів над військовополоненими, які відбувалися в Україні у 1945–1947 рр. Серед них: документи з оперативними матеріалами про злочини, вчинені окупантами в окремих регіонах України; листування УПВІ НКВС (МВС) УРСР з ГУПВІ НКВС (МВС) СРСР та УНКВС (МВС) України з питань організації та проведення публічних судових процесів над військовополоненими у Києві, Миколаєві, Сталіно, Полтаві,

VI. Огляди архівних фондів

Чернігові, Севастополі, Новгороді, Кишиневі та інших містах; альбоми фотодокументів про хід відкритих судових процесів у Києві, Миколаєві та Сталіно; контрольно-спостережні справи з матеріалами агентурно-слідчої роботи оперативного відділу УПВІ НКВС (МВС) УРСР та його підрозділів у областях України на військовополонених — військових злочинців; копії та витяги із звинувачувальних висновків військової прокуратури, вироків військових трибуналів тощо²;

— справи з матеріалами про організацію та проведення закритих судових процесів над військовополоненими на території України. Серед них: алфавітний список розшукуваних НКВС СРСР військовослужбовців і цивільних чиновників ворожих країн; службове листування УПВІ НКВС (МВС) УРСР з ГУПВІ НКВС (МВС) СРСР та УНКВС (МВС) України з питань організації закритого судового переслідування військовополонених і інтернованих; контрольно-спостережні справи з матеріалами агентурної та оперативно-слідчої роботи серед бранців у таборах, спецшпиталях і робочих батальйонах інтернованих на території Української РСР³;

— матеріали оперативно-слідчої роботи УПВІ НКВС (МВС) УРСР, ВВІ УНКВС (МВС) областей України серед контингентів таборів, спецшпиталів військовополонених і робочих батальйонів інтернованих. Серед цих документів: доповідні записки, довідки, звіти, листування з таборами і ВВІ УМВС областей; списки агентури; списки військовополонених — колишніх співробітників розвідувальних та контррозвідувальних органів ворога, які утримувалися в таборах на території України; листування з ГУПВІ МВС СРСР щодо військовополонених, які не підлягали репатріації на батьківщину⁴;

— службове листування оперативних відділів і відділень УПВІ (ВВІ) МВС УРСР із Оперативним управлінням ГУПВІ МВС СРСР з питань слідчої і агентурної роботи серед військовополонених японців та італійців у таборах на території Української РСР⁵;

— матеріали з службовим листуванням про політичні настрої військовополонених⁶;

— службове листування УПВІ МВС УРСР із таборами МВС СРСР для військовополонених на території України та з ГУПВІ МВС СРСР⁷;

— плани роботи УПВІ МВС Української РСР за 1949, 1952, 1953 рр.⁸;

— штатний склад співробітників УПВІ, ВВІ, таборів, спецшпиталів і робочих батальйонів по Українській РСР за 1946–1949 рр.⁹;

— документи про організацію поховання померлих військовополонених та інтернованих. Службове листування з обліку та утримання кладовищ за 1945–1955 рр.¹⁰

Виключною інформаційною насиченістю відзначаються матеріали архівних фондів — накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР (ф. 45) і накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС Української РСР (ф. 46). Тут зосереджено унікальні документи пов'язані з нормативним забезпеченням організації, функціонування, поточних структурно-реорганізаційних змін і ліквідації режимних установ системи військового полону на території України у 1939–1954 рр. Серед документів цих фондів — накази, директиви, розпорядження, вказівки, інші нормативні приписи вищих органів державної влади та НКВС (МВС), що стосуються найрізноманітніших питань структурно-організаційної діяльності органів ГУПВІ (УПВІ). Їх опрацювання дозволило вивчити особливості організації та функціонування установ системи військового полону на території Української РСР у 1939–1954 рр., дослідити завдання, форми і методи організації стаціонарних таборів для військовополонених, а також зміст структурно-реорганізаційної діяльності УПВІ (ГУПВІ) НКВС (МВС) у цій сфері, розглянути передумови, причини та особливості інтернування іноземних громадян на територію Української РСР у 1945 р., дослідити завдання, форми і методи організації окремих робочих батальйонів «інтернованих і мобілізованих осіб», організації і функціонування в УРСР стаціонарних режимних лікувальних установ для військовополонених та інтернованих, а також вивчити притаманні зазначеним режимним установам особливості структурно-реорганізаційної діяльності НКВС (МВС). Опрацювання документів фондів 45 та 46 дозволило встановити низку важливих для розкриття теми контингентно-кількісних і структурних показників — місця дислокації таборів, табірних відділень, ОРБ, спецшпиталів, їх лімітну наповненість, відповідні реорганізаційні зміни тощо.

Основним джерельним комплексом для з'ясування питань організації, утримання та охорони місць поховань військовополонених й інтернованих на території Української РСР у 40-ві — 70-ті рр. XX ст. є матеріали фонду — Відділ слідчих ізоляторів і в'язниць (ф. 7). Тут сконцентровано службове листування з цієї проблематики (що нагромадилося між МВС УРСР та УМВС областей протягом 1954–

1975 рр.), а також справи-формуляри окремих кладовищ, списки похованих тощо. Вивчення цих документів дозволило відтворити цілісну картину організації та функціонування на території України численних місць поховань бранців війни, встановити райони їхньої дислокації, чисельність могил (а в окремих випадках і кількість похованих у них осіб), простежити долю поховань після ліквідації режимних установ системи військового полону. Окремі важливі документи даної тематики, що стосуються структури та дислокації таборів, ОРБ і спецшпиталів на території України, а також нормативного регулювання питань поховання військовослужбовців ворожих армій, зустрічаються серед матеріалів фонду облікових документів (ф. 83) та Департаменту адміністративної служби міліції (ф. 54).

Документальний комплекс, представлений у вивчених автором архівних фондах ДА МВС України, досить цілісно ілюструє всі сторони організаційно-структурної діяльності уповноважених органів НКВС (МВС) у системі радянського військового полону на території України кінця 30-х — середини 50-х рр. ХХ ст. (в частині, що стосується утримання й охорони місць поховань військовополонених та інтернованих — з середини 50-х до середини 70-х рр.) і дозволяє застосувати для дослідження теми проблемно-хронологічний підхід із метою найповнішого використання наукового й пізнавального потенціалу зібраного та опрацьованого матеріалу.

Серед матеріалів про долю військовополонених на території України, що знаходяться за межами відомчих архівів МВС, важливими для нашого дослідження є документи, зосереджені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ). За походженням їх досить умовно можна поділити на дві групи — радянські та німецькі. Перші — сконцентровані в основному у фонді Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР (ф. Р-2) і являють собою переважно листування, доповідні, повідомлення про використання німецьких військовополонених у народному господарстві республіки, на відбудові промислових та енергетичних підприємств, об'єктів комунальної власності, наукових установ тощо. Хронологічно вони охоплюють період з 1944 по 1948 рр. Матеріали цих тек містять документи про використання військовополонених на відбудові Києва та відновленні вугільної і мета-

лургійної промисловості України¹¹. Проте, зустрічаються і нетипові для сфери використання в'язнів військового полону, а тому особливо цікаві, документи. Наприклад, проект листа заступника Голови Ради Міністрів УРСР М. П. Бажана до міністра внутрішніх справ республіки Т. А. Строкача, у якому міститься прохання виділити групу німецьких військовополонених для ... забезпечення на Київській кіностудії зйомок художнього фільму «Третій удар»¹². Гортаючи їх сторінки, усвідомлюєш, наскільки важливе значення в умовах крайнього дефіциту трудових ресурсів, які були так потрібні для прискорення відбудови зруйнованого війною господарства, радянське керівництво СРСР та України надавало робочим рукам в'язнів військового полону.

Серед архівних документів німецького походження з фондів ЦДАВО України цікавими для вивчення теми, хоча і дуже нечисленими, є матеріали Колекції мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та їх підрозділів (ф. КМФ-8). Зокрема у описі 1 цього фонду зберігається справа 77. Це документ, складений у формі реферативної доповіді, ймовірно на адресу вищого керівництва Третього рейху, де йдеться про становище німецьких військовополонених в СРСР¹³. Дата і місце походження допису невідомі, проте аналіз змісту дозволяє віднести його появу до середини — другої половини 1944 р. Документ цінний для дослідника передусім тим, що складений на основі використання різнобічних джерел — розвідувальних даних, допитів перебіжчиків, радянських військовополонених та німецьких вояків, яким пощастило вирватися з радянського полону.

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України, м. Київ) документи, що проливають світло на історію радянського військового полону в Україні, досить численні і зберігаються переважно в числі десятків тисяч справ Центрального Комітету КП(б)У (ф. 1). Тут, серед цілком таємних матеріалів Особливого сектору ЦК КП(б)У (зібраних у описі 23) знаходяться чимало справ, що містять документи з питань розміщення, утримання, забезпечення та трудового використання військовополонених та інтернованих, які знаходилися у таборах, спецшпиталях і робочих батальйонах на території Української РСР. Хронологічно ці матеріали охоплюють 1944–1953 рр. Вони

VI. Огляди архівних фондів

досить різні за характером, походженням та ступенем інформативності.

Найчисельнішу групу документів цього фонду з даної теми становлять матеріали про трудове використання військовополонених і інтернованих. Серед них: протоколи та постанови центральних і місцевих партійних і державних органів, накази наркоматів (міністерств) про використання праці військовополонених і інтернованих в економіці Української РСР, доповідні записки, довідки та статистичні матеріали, акти перевірок ефективності трудового використання бранців, листування і телеграми місцевих, республіканських і союзних партійних і господарських органів тощо. Особливий інтерес для дослідника становлять документи про трудове використання військовополонених на об'єктах важкої, вугільної та енергетичної промисловості¹⁴. Довідки, інформації та листування про стан та матеріально-побутові умови, продовольче та медико-санітарне забезпечення військовополонених у місцях утримання на території України складають хоч і нечисленну групу документів, проте відзначаються високим ступенем інформативності¹⁵.

Окрему групу архівних справ становлять теки з матеріалами Українського штабу партизанського руху (УШПР), штабів Українських фронтів, НКВС (МВС), НКДБ УРСР. Серед них переважають розвідувальні зведення, довідки, спецповідомлення, а також листування на адресу керівництва ЦК КП(б)У, де у тому чи іншому контексті йдеться про військовополонених. Хронологічно ці матеріали охоплюють період з 1942 по 1947 р. і знаходяться, як у вже згадуваному нами фонді ЦК КП(б)У (ф. 1, оп. 22, 23), так і серед справ фондів Українського штабу партизанського руху (ф. 62), Головного штабу партизанського руху Чехословаччини (ф. 112), Партизанських загонів Радянської України періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (ф. 130), фондів окремих партизанських з'єднань (фф. 71, 77, 78, 103, 123, 129, 133). Вони різні за значенням, інформативністю, кумулятивністю, з'явилися свого часу з різних причин і тематично неоднорідні. Наприклад, документи з фондів партизанів України — це, як правило, повідомлення про полонення військовослужбовців ворога, їх розстріли, окремі випадки евакуації в тил тощо. Вони мають дотичне значення для розкриття окремих аспектів даної теми¹⁶.

Документи військового походження нечисленні. Серед них привертають увагу матеріали

1-го Українського фронту про роботу по ідеологічній обробці німецьких військ у смузі його дій, про становище в частинах фронту тощо (ф. 1, оп. 23). Це листування Політуправління фронту на адресу М. С. Хрущова, а також листи останнього до Й. В. Сталіна, у яких йдеться про досвід використання німецьких військовополонених за лінією фронту як агітаторів у військах ворога, а також про настрої в середовищі бранців. Документи датовані квітнем — липнем 1944 р.¹⁷. Матеріали справ фонду вміщують протоколи допитів військовополонених, доповідні записки про стан гарнізонів ворога на території західних областей України, а також інформаційні зведення про пропаганду та настрої серед німецьких солдатів і офіцерів¹⁸. Ці документи дозволяють певною мірою оцінити політико-моральний стан німецьких військовослужбовців на Східному фронті під кінець 1943 р., їх ставлення до перспективи полону.

Документи радянських спецслужб з даної тематики, що зберігаються у фондах ЦДАГО України, також досить різноманітні. Окремі справи об'єднують матеріали про організацію таборів і розміщення військовополонених¹⁹. Проте, більша частина документів цієї групи являють собою спеціальні повідомлення та інформації НКВС (МВС) і НКДБ (МДБ) УРСР на адресу вищого керівництва республіки про політичні настрої серед населення. У багатьох з них йдеться про ставлення громадян до Німеччини загалом і німецьких військовополонених зокрема, до перспектив окупації переможеного Рейху, до проблеми трудового використання військовополонених на території республіки тощо²⁰.

Окрему групу документів НКВС (МВС), що сконцентровані у фонді ЦК КП(б)У, становлять матеріали оперативної роботи серед військовополонених, службових розслідувань зловживань та протиправної діяльності працівників УПВІ НКВС (МВС) УРСР. Це переважно листування, довідки та спецповідомлення керівництва НКВС (МВС) республіки на адресу її вищого партійного керівництва, огляди та доповідні записки про роботу Військового Трибуналу військ НКВС (МВС) Українського округу²¹.

Отже, проведений автором архівний пошук засвідчує, що у фондах Державного архіву МВС України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України на сьогодні сконцентровано значний за обсягом і ступе-

нем інформативності масив документів, що розкривають всі сторони організаційно-структурної діяльності уповноважених органів НКВС (МВС) у системі радянського військового полону часів Другої світової війни на території України.

¹ Держархів МВС України, ф. 5, оп. 1, спр. 1 — 173, 175, 301, 315, 339.

² Там само, спр. 177-181, 206-212, 240.

³ Там само, спр. 213, 241-262, 264-275, 277.

⁴ Там само, спр. 176, 182, 183, 199, 201-205, 214-219, 299-300, 302-306, 308, 314 237-239, 341, т. 1-4; 360, 365, 371, 373, 376.

⁵ Там само, спр. 220, 221.

⁶ Там само, спр. 307, 316.

⁷ Там само, спр. 317-338, 359.

⁸ Там само, спр. 313, 366.

⁹ Там само, спр. 184-198, 222-235, 278-291, 309-311.

¹⁰ Там само, спр. 363, 367-368, 377.

¹¹ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 839, арк. 46-47; спр. 3105, арк. 5-7; 15-16; спр. 3126, арк. 102; спр. 3486, арк. 8, 9, 13, 15, 66, 69; спр. 4292, арк. 12, 13, 22; спр. 4673, арк. 19-20, 23, 38-39, 58, 62-63, 65-66.

¹² Там само, ф. Р-2, оп. 7, спр. 4673, арк. 65.

¹³ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 23-54.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 981, 982, 1102, 1104, 1391, 1477, 1829, 1830, 1832, 1848, 1850, 1925-1930, 1932, 1937, 2032, 2033, 2036-2039, 2052, 2192-2193, 2427, 3091, 3115-3120, 4034, 4587, 4589, 4621.

¹⁵ Там само, спр. 1830, арк. 8, 9, 14, 49-50, 52-53, 59-61, 63; спр. 3063 та ін.

¹⁶ Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1292, арк. 27; спр. 1519, арк. 181, 210; спр. 1301, арк. 87; спр. 1299, арк. 23; ф. 77, оп. 1, спр. 42, арк. 16, 65; ф. 133, оп. 1, спр. 9, арк. 3 зв., 4-5, 7, 8 зв., 10; ф. 112, оп. 1, спр. 27, арк. 68, 69, 87, 90; спр. 76, арк. 8-10; ф. 130, оп. 1, спр. 43, арк. 5-6; ф. 78, оп. 1, спр. 8, арк. 17-17 зв; ф. 129, оп. 1, спр. 9, арк. 18; ф. 103, оп. 1, спр. 1, арк. 207, 208; ф. 123, оп. 1, спр. 4, арк. 3 зв; спр. 6, арк. 65. та ін.

¹⁷ Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 937, арк. 11-14, 34-36.

¹⁸ Там само, спр. 585, арк. 16; спр. 591, арк. 1; спр. 983 та ін.

¹⁹ Там само, спр. 580, арк. 2-4.

²⁰ Там само, спр. 685, 940, 1449, 2034 та ін.

²¹ Там само, спр. 2437, 2445, 5027.